

ЗИНАТУЛЛАЕВ Зиёдилла

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ислом тарихи ва манбаишунослиги IRCICA
кафедраси катта ўқитувчиси
ziynatullayev90@mail.ru

МАРКАЗИЙ ОСИЁ БОШҚАРУВ ТИЗИМИГА ДОИР ИЛМИЙ- НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР

SCIENTIFIC AND THEORETICAL APPROACHES TO THE CENTRAL ASIAN GOVERNANCE SYSTEM

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Мақола Марказий Осиё бошқарув тизими эволюциясига оид тадқиқотлар ва илмий-назарий ёндашувларни ўрганишга бағишланган. Унда Марказий Осиё тарихи, этнографияси, давлатчилиги, суд-ҳуқуқ тизими, минтақада кечган диний жараёнлар ёритилган. Шунингдек, сўнгги йилларда турли мунозараларга сабаб бўлаётган сомонийларнинг келиб чиқиши ҳақидаги масалала ҳам мурувжаат қилинган. Мақола мазкур баҳсли муаммонинг бирламчи манбалар ва замонавий тадқиқотларда келтирилган маълумотларнинг қиёсий таҳлиliga асосланган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, Хуросон, Мовароуннаҳр, сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, қарлуқлар, ўгузлар, аждамлар.

Аннотация. Статья посвящена изучению исследований и научно-теоретических подходов к эволюции центральноазиатской системы управления. Она охватывает историю Центральной Азии, этнографию, государственность, судебную систему, религиозные процессы в регионе. Также затрагивается и вопрос происхождения Саманидов, который в последние годы является предметом различных споров. Статья основана на сравнительном анализе первоисточников этой спорной проблемы и данных, представленных в современных исследованиях.

Ключевые слова: Средняя Азия, Хорасан, Мавараннахр, саманиды, караханиды, газневиды, сельджуки, хорезмшахи, карлуки, огузы, аджама.

Annotation. The article is devoted to the investigation of research and scientific-theoretical approaches to the investigation of the Central Asian governance system. It discusses Central Asia's history, ethnography, statehood, the judicial system and religious processes in the region. The origin of the Samanids, which has been the subject of numerous debates in recent years has also been addressed. The article is based on a comparison of the primary sources of this controversial topic and the data presented in modern research.

Keywords. Central Asia, Khorasan, Mawarannahr, samanids, karakhanids, ghaznavids, seljuks, khorezmshahs, qarluqs, oguzs, ajam.

КИРИШ

Марказий Осиёнинг IX-XII асрлардаги давлат бошқаруви ва унинг эволюцияси юзасидан махсус комплекс тадқиқот олиб борилмаган. Фақат турли даврлар тарихи ҳақида ёзилган, шунингдек, муайян сулола тарихига оид тадқиқотларда қисман бошқарув тизимига доир жузъий маълумотларни учратиш мумкин. Масалани ўрганиш жараёнида ўзбекистонлик олимлар томонидан Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври, хусусан, сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар каби ўзбек давлатчилиги тарихининг муҳим даврларига оид тарихий хариталар ҳанузгача яратилмагани, ушбу давр тарихий картографиясини ўрганишда рус ва Ғарб географлари ҳамда тадқиқотчилари томонидан ишлаб чиқилган хариталардан фойдаланиб келинаётганига урғу берилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач, ўлка Араб халифалиги тасарруфига ўтди. Бироқ IX асрнинг иккинчи ярмига келиб, халифаликдаги ички зиддиятлар ва қўзғалонлардан фойдаланиб Хуросон ва Мовароуннаҳрда волийларнинг ўз ички мустақил ҳокимиятини ўрнатиши натижасида янги туркий мусулмон сулолалар пайдо бўла бошлади. Мазкур давлатларнинг бошқарув тизими Араб халифалиги девон тизимидан ўзлаштирилган бўлиб, унинг асослари ҳижратдан сўнг Мадина давлати ташкил топгач, шакллана бошлаган бўлса, хулофои рошидун ва умавийлар даврига

келиб тўлиқ шакллантирилди. Ушбу жараёнлар Қ.Зоҳидовнинг [13] диссертациясида бир мунча кенг ёритилган. Қ.Зоҳидов ўз диссертациясида араб, форс, рус ва ўзбек тилларидаги манба, адабиёт ҳамда тадқиқотларга таянган ҳолда Араб-мусулмон давлатининг вужудга келиши жараёнлари, давлатчилик тизимида янги институтларнинг пайдо бўлиши, халифалик ҳудудларининг кенгайиб боришида ҳарбий омилларнинг ўрни ҳамда давлат фаолиятидаги ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид бирламчи манбалардаги маълумотларни таҳлил қилишда тарихий-қиёсий услубдан фойдаланган. Шунингдек, жамиятни бошқариш жараёнида ҳукмрон доиралар томонидан ислом мафкурасини истифода этиш механизми очиқ берилган.

Мовароуннаҳрда исломдан кейинги даврда давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари ҳақида Ҳ.Муҳамедовнинг [14] диссертацияси эътиборга молик. Тадқиқот ҳуқуқшунослик фанлари бўйича ёзилган бўлса-да, иш тарихийлик асосида ёритилган. Диссертацияда Мадина шаҳар давлатининг вужудга келишидан то Марказий Осиёда мусулмон сулоаларининг ташкил топиши, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва бошқарувдаги ўзгаришлар баён этилган. Бироқ ишда бирламчи манбаларга деярли мурожаат этилмаган. Ҳ.Муҳамедов исломда давлат ва фикр манбалари ҳамда фикрда давлат назарияси масалалари номли бандларида асосан ғарб шарқшунос ва исломшунос олимларининг маълумотларига таянган. Бу ўз навбатида тадқиқот натижаларининг бирёқламалигига олиб келади.

Ўрта асрлар даврида Марказий Осиёнинг шарқида ташкил топган Қорахонийлар давлатининг шаклланиш жараёнлари, бошқарувда қўлланилган унвонларнинг ўрни ва қорахонийлар давлат бошқарувининг ўзига хос жиҳатлари Б.Маҳмудовнинг [15] диссертациясида ўз ифодасини топган. Тадқиқот иши тарихийлик ҳамда мантикий кетма-кетлик асосида амалга оширилган. Диссертацияда Қорахонийлар давлатининг ташкил топиш санаси – туркий халқлар тарихига оид манбалар ва этнографларнинг асарлари орқали ёритилган. Хоқонликнинг бошқарув тизими ва

унинг тузилмалари ҳақида ҳам сўнги бандда тўхталиб ўтилган.

Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги бошқарув тизими тарихи ҳақида хорижлик олимлар тарафидан ҳам қатор тадқиқотлар олиб борилган. Қуйида уларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Туркияда Марказий Осиё тарихига қизиқиш юқори даражада. Бунинг сабаби, туркларнинг илк аجدодлари айнан шу ҳудуддан мўғуллар таъқибидан қочиб, Кичик Осиё ҳудудига бориб ўрнашганликлари ҳамда Мовароуннаҳр ҳудудини ўзлари учун “Ота юрт” деб аташлари ҳаммага маълум. Чунки ўша даврда ўғуз турклари асосан Орол денгизи этаклари, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида истикомат қилганлар. Шу боис, турк олимлари тарафидан ҳам Марказий Осиёнинг турли даврлар тарихига оид кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Шулардан бири Иброҳим Қафес ўғлининг “Хоразмшоҳлар давлати тарихи” асари [2] Хоразмнинг IX-XI асрлардаги тарихига бағишланган бўлиб, унда муаллиф ниҳоятда кўп манбалардан фойдаланган.

Жумладан, тарихий манбалар учун Рашидиддин Ватвот, Муҳаммад Бағдодий, Мунтажибуддин Бадеийнинг мактубларидаги, Абул Фазл Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақ”, Ибн Восилнинг “Муфарриж ул-қулуб”, Ибн Исфандиёрнинг “Тарихи Табаристон”, Насавийнинг “Сийрату-с-Султон Жалолиддин”, Жувайнийнинг “Тарихи Жаҳонгушо”, Рашидиддиннинг “Жоми ат-таворих”, Ибн Асирнинг “ал-Комил фит-тарих”, Ёкут Ҳамавийнинг “Мўъжам ул-булдон” ва яна шу каби ўнлаб тарихий, илмий, географик асарлардаги маълумотларни асос қилиб олган. Иброҳим Қафес ўғли асарни ёзишда манбалардаги турли ёндашувларни ҳисобга олган ҳолда, илмий, қиёсий ҳамда ҳолисона ёндашув асосида иш кўрган ва тарихий ҳақиқатдан чекинмаган. Унинг ўзи бу хусусда шундай дейди: “Биз тарихимиздаги буюк аҳамиятни аниқлашга ҳаракат қилганимиз Хоразмшоҳлар давлатининг бошланишидан то қулашигача бўлган барча саҳифаларини қўлимизда мавжуд бўлган жамики манбаларга ва тарихий ҳужжатларга таяниб аниқлашга ҳаракат қилдик”. Ушбу асар таржимон Назарбек

Раҳим томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, 2016 йилда нашр этилди [10:316].

Америкалик олим Уилям Люк Тредвел Сомонийлар давлатининг сиёсий тарихи бўйича тадқиқот олиб борган ва унинг натижаларини 1991 йили китоб ҳолида нашр эттирган [3]. У ўз асарида Сомонийларни Шарқий Эрон ҳамда кейинчалик турк мусулмон давлатлари ташкил топган Мовароуннаҳр ҳудудини бошқарган сўнгги форс сулоласи деб атайди. Маданият ва сиёсий бошқарув жиҳатидан уларни Аббосийларнинг ворислари деб атайди. Сомонийларнинг Шарқий ҳудудларга ғазовотлар уюштиришлари натижасида исломни қабул қилган қорахонийлар ва ғазнавийлар кейинчалик мустақил ҳолда ажралиб чиқиб, сомонийларнинг таназзулига асосий сабабчи бўлдилар.

Тредвел ўз тадқиқот ишини В.В.Бартолд ва Р.Н.Фрайларнинг ёндашувларига таянган ҳолда олиб борган. Биринчи бобида эса, ўрта аср муаллифлари Истахрий, Ибн Ҳавқал, Муқаддисийларнинг асарларига мурожаат этган. Шунингдек, Сомонийлар давлатининг географик жойлашуви, савдо йўллари, асосий даромад манбалари ҳамда бошқарув тизими ҳақида маълумотлар бериб ўтган. Тредвел ўз тадқиқот ишида Сомонийлар бошқарув тизимини мўғуллар даврига бўлган даврдаги мусулмон турк сулолаларининг бошқарув тизими билан солиштириб чиқишни мақсад қилган. Бироқ унинг ўзи бу даврга оид маълумотлар ниҳоятда кўп ва тартибсизлиги сабабли амалга ошира олмаганлиги ҳамда шу сабабли сўнгги бобда сомонийлар бошқарувига кенгрок тўхталиш билан кифояланганлигини айтади [3:7].

Таникли шарқшунос олим Юрий Брегел ўзининг “Тарихий хариталарда Марказий Осиё” [1] номли асарида Мовароуннаҳрда IX-XII асрларда ҳукмронлик қилган мусулмон сулолалари ва уларнинг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар ҳамда тарихий хариталарни келтириб ўтган. Жумладан, Сомонийлар давлатининг ташкил топиши, бошқарув тизими, ташқи сиёсати, ҳарбий ҳаракатлари, маданий юксалиш жараёнлари ҳақида қисқа бўлсада, муҳим маълумотлар берилган.

Шунингдек, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар ва Хоразмшоҳлар каби давлатларнинг ташкил топишидан то таназзулигача бўлган даврдаги сиёсий тарихи, давлатлар ўртасида олиб борилган урушлар, ҳарбий бошқарув ва унвонлар, турк мусулмон сулолаларининг тараққий этган ҳамда таназзулга учраган даври тарихий кетма-кетликда очиб берилган. Асарнинг алоҳида, ўзига хос муҳим жиҳати шундан иборатки, унда ўзбек давлатчилигининг Александр Македонский босқини давридан то XX аср сўнгигача бўлган тарихий жараёнлар хариталари ишлаб чиқилган. Ва бундай иш ҳозирги кунгача Ўзбекистонда тарихий картография соҳасида амалга оширилмаган. Фақатгина т.ф.н., проф. З.Саидбобоев тарафидан “Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI-XIX асрлар)” номли китоби ва номзодлик диссертациясида антик давр, ўрта асрлар мусулмон ренессанси георгаф олимлари, янги давр Ғарбий Европа ва рус географ ва картографлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар тарихшунослик нуктаи назаридан таҳлил этилган ҳамда уларнинг асарларидаги Марказий Осиё тарихига оид хариталар илова сифатида келтирилган.

Рус шарқшуносларидан В.В.Бартольд (1869-1930) “Туркистон мўғуллар босқини даврида” [6] номли асарининг “Мўғулларгача бўлган давр” бандида Марказий Осиёнинг VIII-XII асрлардаги тарихини ўрта аср географ ва тарихнавислари: Яхё Балозурий (ваф. 892 й.), Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839-923), Абу Бакр Наршахий (899-960), Муқаддисий (945-991), Аҳмад Салломий (X аср), Абу Мансур Саолибий (ваф. 1037 й.), Абу Муҳаммад Утбий (961-1040), Абу Саъид Гардизий (ваф. 1061 й.), Абул Фазл Байҳақий (995-1077), Низомулмулк (1018-1092), Ибн Асир (1160-1233) каби муаллифлар томонидан ёзилган бирламчи манбалар ва уларнинг ғарб тилларидаги таржималарини қиёсий таҳлили асосида ёритган.

В.В.Бартольд келтирган маълумотларга кўра, Ибн Асир исломнинг дастлабки уч асрлик тарихини ёритишда Табарийнинг “Тарих ар-расул ва-л-мулк” (“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) асарини асос қилиб олган. Ушбу

асарнинг бир гуруҳ шарқшунослар томонидан 1901 йилда нашр этилиши шарқшуносликда улкан қадам бўлди. Ибн Асирнинг Табарийга муносабатини немис олими К.Брокельман тадқиқ этган [6:47].

Ибн Асир тарихни ёзишда Табарийнинг услубидан фойдаланган, яъни икки бирига қарама-қарши маълумот келиб қолса, иккисини ҳам баён этган. Воқеанинг қиёсий ишончилиги масаласига деярли тегмаган. Унинг ижодида танкиднинг йўқлиги ўша давр учун ҳам ҳайратланарли ҳолат. Ибн Асир асарида ўзи тўплаган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда маҳорат билан ишлаган ва ўзидан олдинги ижодкорнинг ишини асосан тўлдирган. Шунингдек, К.Брокельманнинг таъкидлашича, араблар ва хитойликлар ўртасида 751 йили Талас водийсида бўлиб ўтган ҳал қилувчи жанг тафсилотлари фақатгина “ал-Комил фит-тарих” асарида келтирилган. Ҳатто бу маълумотлар Табарийда ҳам келтирилмаган. Ибн Асир келтирган хабарнинг ҳаққонийлигини Хитойнинг “Тан сулоласи тарихи” ҳам тўлиқ тасдиқлайди [6:48].

В.В.Бартольд мазкур китобида Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври тарихига оид манбаларнинг манбашунослик таҳлилини жуда чиройли тарзда ёритиб берган. У араб тарихнавислари ўз асарларини ўзларигача бўлган қайси муаллифлар асарларидан фойдаланганликлари, шунингдек, ўша асарларнинг ҳозирги кунда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги, агар бор бўлса, дунёнинг қай ерида сақланаётганлиги ҳақида батафсил маълумотлар берган. В.В.Бартольднинг ушбу асари ҳозирги кунда ҳам тадқиқот иши олиб бораётган ёш тадқиқотчилар учун йўл харитаси вазифасини ўташи мумкин.

Рус олимларидан яна бири Л.С.Васильев ўзининг “Шарқ тарихи” номли асарида [7] Аббосийлар халифалиги заифлашуви оқибатида Марказий Осиёда вужудга келган мусулмон сулоалари ҳақида маълумотлар берган. Бироқ муаллиф улар орасига Сомонийлар давлатини киритмаган. Ҳазнавийларнинг Шимолий Ҳиндистонда олиб борган ғазовот юришларига тўхталиб, Маҳмуд Ҳазнавий вафотидан кейин давлат таназзулга юз тутганлиги ва бунда салжукийларнинг

тарғиботи муҳим роль ўйнаганини келтиради. Шунингдек, Салжукийлар, Қорахонийлар ва Хоразмшоҳлар давлатининг вужудга келиши ва парчаланишининг асосий омилларига тўхталиб; бунинг асосий сабаби туркийларга хос уруғ-аймоқчилик ва урф-одатларнинг бошқарувга салбий таъсир кўрсатганлигини таъкидлайди. Яъни, катта ҳудудларга тайинланган волийларга ярим мустақиллик бериш, кейинчалик марказий ҳокимиятга бўйсунмасликка ва давлатнинг пароканда бўлишига асосий сабаб қилиб кўрсатади.

Л.С.Васильев туркий қарлуқлар ва ўғуз туркларининг Марказий Осиёда тобора кучайиб бориб, ўз давлатларига асос солганликларини қайд этади. Бироқ у қарлуқлар ва ўғузларни ислом динини қабул қилишларига ҳамда кейинчалик ўз давлатларига асос солишларига сабабчи бўлган сомонийларга тўхталиб ўтмаган.

Сомонийлар давлати ўзбек давлатчилиқ тарихида муҳам аҳамият касб этади. Шу боис, сомонийларнинг асл келиб чиқиши масаласи ҳозирги кунгача долзарб ва баҳсли бўлиб келмоқда. В.В.Бартольд, Л.С.Васильев, Ю.Брегел, У.Л.Тредвел ва бошқа катор муаллифлар томонидан илгари сурилган фикрларни таҳлил этадиган бўлсак, сомонийларнинг келиб чиқиши ҳақида манбалар ва илмий адабиётларда турлича қарашлар мавжуд. Халифа Ҳишом ибн Абдулмалик (723-742) 105/723-724 йилда Абул-Ҳайсам Холид ибн Абдуллоҳ ибн Язид ибн Асад Қасрийни (686-744) Ироқ, Сижистон ва Хуросон волийси этиб тайинлайди. Холиднинг ўзи Ироқда қолиб, Куфада ҳукм суради. Хуросонга эса укаси Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қасрийни (Наршахийда: ал-Қушайрийни [4:132]) юборади [5:51].

Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида келтирилишича, “Асад ибн Абдуллоҳ Қасрий яхши ишлар қилувчи ва баҳодир киши бўлиб, кўнгли арабларга ҳам ерли халқларнинг аслзода оилаларига ҳам ғамхўрлик қилишга ва уларни дўст тутишга мойил бўлган. Сомонийларнинг бобоси Сомонхудо (VIII аср) Балхдан қочиб Марвга, унинг олдида келганида у Сомонхудошни изатлаган ва ҳимоя қилиб, унинг душманларидан Балхни унга қайтариб олиб берган. Сўнг Сомонхудо унинг қўлида

ислом динини қабул қилган. Унинг Сомонхудо дейилишига сабаб, у бир қишлоқ барпо қилиб, унга Сомон деб ном берган ва Бухоро амирини Бухорхудо деб атаганларидек, уни ҳам шу қишлоқ номи билан Сомонхудо деб атаганлар.

Сомонхудо ўғил фарзанд кўради ва Асад Қасрийни дўст тутгани учун ўғлига Асад исмини беради. Шу Асад Амири мозий, яъни амир Исмоил Сомонийнинг бобосидир. Исмоил Аҳмаднинг ўғли, Аҳмад Асаднинг ўғли, Асад Сомонхудонинг ўғли, Сомонхудо эса Баҳром Чўбин (ваф. 592 й.) маликнинг авлодларидандир” [4:133]. Ўша даврларда азам, хусусан, халифаликнинг Машриқ халқлари орасида исломни қабул қилган киши кейинчалик фарзанд кўрса, унга исломни қабул қилишига сабабчи бўлган шахснинг исмини кўйиш одати бўлган.

Тарихчи Ибн Асир ўзининг “ал-Комил фит-тарих” асарида Сомонийларнинг келиб чиқиши ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: Исмоил ибн Аҳмад ибн Сомонхудо ибн Жусмон ибн Тамғас ибн Наушард ибн Баҳром Чўбин ибн Баҳром Гушнасп. Баҳром Гушнасп Рай шахридан бўлиб, Сосонийлар шоҳи Хурмуз ибн Анушервон уни Озарбайжон марзбони (ноиб, ҳоким) этиб тайинлаган [8:65].

Юрий Брежелнинг маълумотида кўра, Сомонийлар Мовароуннаҳрда ҳукмронлик ўрнатган биринчи форс сулоласи саналади [1:20]. Бироқ сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар юқоридаги фикрнинг заиф тарафларини кўрсатмоқда. Шарқшунос олимлардан тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддиннинг тадқиқотлари натижасига кўра, Сомонийларнинг келиб чиқиши аслзода форслардан бўлганлиги ҳақидаги фикр хато бўлиб, бу уларнинг фақат Баҳром Чўбиннинг авлодлари бўлганлигига асосланган. Баҳром Чўбиннинг ўзи ҳам аслида форс бўлмаган, балки Сосонийлар хизматидаги хуросонлик ўғуз туркларидан келиб чиққан [11:74].

Асад ибн Сомоннинг аждодлари бухорхудо тар сулоласига мансуб ёки улар билан қариндош бўлган. Манбалардан маълумки, Сомонийлар Сосонийлар саркардаси Баҳром Чўбин ва Бухоронинг ҳукмдори Эл-Тегин (Пармуда)нинг қизи ўртасидаги никоҳдан дунёга келган авлодлардир. Ўз навбатида

бухорхудо тар ҳам Бухоронинг туркий ҳукмдори Эл-Арслон (Шер-и Кишвар VI аср охири-VII аср боши) ва Тўхаристон ҳукмдори Эл-Тегин (588-590) билан яқин қариндош бўлганлар [9:131]. Академик Карим Шониёзов ўзининг “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” асарида қуйидаги фикрни келтиради; “Сомонийлар давлатида туркий, тожик ва бошқа халқлар, элатлар яшаган. Шунинг учун ҳам бу давлатни айрим адабиётларда қайд қилинганидек, фақат тожик давлати деб қараш тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди” [12:14].

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёнинг VIII-XII асрлардаги сиёсий тарихи ва уша даврда ҳукм сурган илк туркий мусулмон сулолаларининг бошқарув тарихи комплекс ўрганилмаган бўлиб, уни бирламчи манбалар орқали тадқиқ этиш Ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим бурилиш ясаган давр тарихига ҳолисона баҳо беришда жуда муҳимдир.

ХУЛОСА

– Марказий Осиёнинг VIII-XII асрлар тарихи давлатчилигига оид Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотларда ўрта асрлар даври муаллифлари тарафидан ёзилган бирламчи манбалардан етарли даражада фойдаланилмаётганини қайд этиш мумкин. Маҳаллий тадқиқотчилардан фарқли ўларок, хорижлик олимлар, жумладан, Бартольд, Литвинский, Иброҳим Қафес ва бошқаларнинг ишларида бирламчи манбаларга кўпроқ мурожаат қилинган.

– Ўзбекистонлик олимлар томонидан Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври, хусусан, Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар каби ўзбек давлатчилиги тарихининг муҳим даврларига оид тарихий хариталар яратилмаган. Тарихий картография масалаларида рус ва ғарб географлари ҳамда тадқиқотчилари томонидан ишлаб чиқилган хариталардан фойдаланиб келинмоқда.

– Ўзбек давлатчилиги тарихида Сомонийлар ҳукмронлиги даври исломга асосланган янгича сиёсий бошқарув тизимининг қарор топишида ҳамда Биринчи Ренессанснинг

юзага чиқишида катта аҳамият касб этган. Шу боис, ушбу даврни янада чуқурроқ ўрганиш ва сомонийларнинг келиб чиқиши масаласи ҳақидаги мунозараларни узил-кесил ҳал этиш тарихчи манбашунослар олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади.

– Миллий давлатчилик тарихи, жумладан, унинг бошқарув тизими эволюциясига оид ўрта аср манбаларининг кичик қисмигина ўзбек тилига таржима қилинган, холос. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг араб ва форс тилларидаги ўрта аср манбаларини аслиятда ўқиши қийинлигини эътироф этган ҳолда, таржима қилинмаган манбаларни ўзбек тилига ўгиришни жадаллаштириш долзарб илмий вазифалардан бирини ташкил этади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Bregel Y. Historical maps of Central Asia: IXth-XIXth centuries A.D., ed. by Yu. Bregel. – Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, 2000. – (Papers on Inner Asia, Special Supplement).
2. İbrahim Kafesoğlu. Harezmşahlar Devleti Tarihi. Türk tarih kurumu. – İstanbul, 2000. – 320 s.
3. Treadwell W.L. The Political history of the Samanid state. – St John's College: Trinity term, 1991. – 378 p.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Камалак, 1991. – 335 б.
5. Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 439 б.
6. Бартольд В.В. Сочинения. I том. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: 1963. – 759 с.
7. Васильев Л.С. История Востока. – Т. I. – Москва, 1998. – 609 с.
8. Зоҳидов Қ. Илк ислом давлатчилиги ва унинг шаклланиш жараёнлари (632-661). Тар.фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2012.
9. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фит-тарих / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Ц.П.Булгаков. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камалиддина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – 560 с.
10. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. –

Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2011. – 398 б.

11. Қафес ўғли, Иброҳим. Хоразмшоҳлар давлати тарихи / Таржимон Назарбек Раҳим. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2016. – 316 б.
12. Маҳмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тузумининг хусусиятлари. Тар.фан.номз. ... дисс. автореф. – Т., 2010.
13. Муҳамедов Ҳ. Мовароуннахрда давлатчилик ривожланишининг муаммолари (VIII-XIII). Юр.фан.номз. ... дисс. автореф. – Т., 2001.
14. Камолиддин Ш.С. IX-X асрларда ўзбек давлатчилиги тарихидан (Сомонийлар тарихи бўйича янги тадқиқотлар) // Шарқшунослик 2012. № 1. – Б. 72-79.
15. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 462 б.